

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Abstrakty prednášok

J&T BANKA

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Eduard Krekovič: Kolaps, migrácia, transformácia

Katedra archeológie, FF UK v Bratislave v Bratislave

Autor sa zamýšľa nad možnosťou rozpoznanie kolapsu v archeológii. V stručnosti sa venuje aj teórii kolapsu J. Tainter, ktorý sa snažil nájsť všeobecne platnú zákonitosť pre kolaps minulých aj súčasných kultúr. Ľudská spoločnosť je však natoľko zložitý fenomén, že sa pre ňu len veľmi ťažko nachádzajú všeobecne platné zákony. Autor spochybňuje možnosť uplatnenia Tainterovej teórie pre kultúry bez dostatočného množstva písomných prameňov. Rozpoznanie kolapsu a jeho odlišenia od migrácie, či transformácie považuje pre archeologické kultúry za málo pravdepodobné. Okrem toho, archeologické kultúry sú vo väčšine prípadov len naše konštrukcie vytvorené na základe obmedzeného množstva prameňov a nevytvárali reálne organizačné jednotky. Ich kolaps by sa dal rozpoznať pravdepodobne iba v prípade katastrofického horizontu a zániku osídlenia.

Branislav Kovár: Čo je to kolaps?

Archeologický ústav SAV v Nitre

Archeológovia a historici sa doteraz viac zaujímali o vzrasty a prosperitu pravekých a starovekých civilizácií. Viac ich zaujímala produkcia a vzostup ríši ako príčiny pádov a kolapsov. Napriek tomu, že k téme kolapsy vznikli prvé dôležité vedecké štúdie už na konci 80. rokov minulého storočia, výraznejší záujem vedeckej obce a verejnosti o tému sa začal prejavovať až po finančnej kríze v roku 2008. Autor príspevku sa pokúsi zmapovať pohľady na problematiku. Zároveň bude hľadať odpoveď na komplikovanú otázku, čo je to kolaps? Najskôr sa bude venovať histórii pojmu, potom sa ho pokúsi definovať. Bude pýtať: Čo a kto kolabuje? Prečo nastáva kolaps? Príspevok bude vychádzať z diel J. Tainter, N. Yoffee, M. Bárta a M. Olsona

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Jozef Hudec: „Ako nahliada amplitúdy staroegyptskej civilizácie výskum v Tell el-Retábí?“

Ústav orientalistiky SAV/Nadácia Aigyptos, Bratislava

Napriek svojej starobylosti a obdivuhodnej vitalite, staroegyptská civilizácia sa nevyvíjala po lineárnej stúpajúcej trajektórii. Egyptské dejiny sú predeľované eróziami a degradáciami spoločnosti, pre ktoré sa v súčasnosti zaužíval termín kolapsy. V egyptologickej terminológii sa skôr označujú ako prechodné obdobia.

V štandardnej chronológii sú tri prechodné obdobia. Na ne sa v stručnosti zameriava príspevok, aj z pohľadu výsledkov poľsko-slovenského výskumu na Tell el-Retábí a širšieho kontextu Wádí Tumilát, resp. východného pohraničia starovekého Egypta.

Hlavné príčiny, ktoré prispievali k fenoménu prechodných období, a ktoré sú predmetom pozornosti príspevku, rámcovo rozdeľujeme do dvoch oblastí – prírodných a spoločenských. K prírodným faktorom, nie vždy ovplyvniteľným vtedajším človekom, zaraďujeme klimatické, hydrologické a tektonicko-seizmologické okolnosti. Spoločenská oblasť je oveľa pestrejšia, jej vývoj bol daný najmä (1) postavením panovníka a elít, (2) vplyvom náboženstva a morálky a (3) hospodárskou situáciou a jej deviáciami.

V polovici 4. tisícročia pred Kristom sa podnebie v rámci holocénneho interglaciálu začalo ochladzovať a Sahara stále viac vysychala. Studená voda oceánov znamenala v severnej Afrike menej zrážok. Okolo polovice 3. tisícročia pred Kr. rástli vo svete horské ľadovce, ale silno ustúpili na prelome 3. a 2. tisícročia pred Kr. K ďalšej glaciálnej expanzii došlo cca medzi rokmi 1400 – 1200 pred Kr. a medzi 200 pred Kr. až 500 – 800 po Kr. Tieto klimatické výkyvy ovplyvnili (s menším, či väčším posunom) nielen vznik a vývoj staroegyptskej spoločnosti.

Okolo 2200 pred Kr. doznieva staroegyptská Stará ríša. Okrem spoločenských okolností je dôvodom chaosu aj sucho, ktoré spôsobil tzv. „4.2 ka BP event“. Koniec blízkovýchodnej doby bronzovej v 13./12. storočí pred Kr. je spájaný s pohybom morských národov, ktorý tiež spôsobilo vypuknutie hladu z neúrod. Nedlho nato tiež egyptského impéria Novej ríše skončil v rukách líbyjských dynastií Tretieho prechodného obdobia. Od týchto scenárov sa iba

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

čiasťočne odlišuje príchod Druhého prechodného obdobia, zatiaľ najstaršieho skúmaného na Tell el-Retábí.

Bádanie staroegyptskej civilizácie využíva komplementárnosť archeologických a písomných prameňov, doplnených o široký multidisciplinárny prístup. S ich pomocou sa príspevok snaží o pochopenie vývoja, príčin problémov a ich príhodnú extrapoláciu do súčasnosti.

Drahošlav Hulínek/Eva Hulínková Ťuchová: Úpadky a zániky kultúr a štátov v Mezopotámii v staroveku

Slovenský archeologický a historický inštitút

Mezopotámia je rozsiahle územie medzi riekami Eufrat a Tigris v priestore Blízkeho východu. Popri Egypte je považované za kolísku starovekej ľudskej civilizácie. Mezopotámia sa nevyhla viacerým kolapsom. Dochádzalo tu k výmene etnických a kultúrnych vplyvov. Nebol to úplne etnicky a politicky jednotvárný priestor, práve naopak. Počiatky kultúry so všetkými náležitosťami civilizácie možno siahajú do 4. tisícročia pred n. l., no určite na začiatok 3. tisícročia pred n. l. Vytvorili ju Sumeri. Sumerská civilizácia sa sformovala v južnej Mezopotámii. Spomína sa s ňou viacero úpadkov, ktoré môžeme stotožniť s kolapsami. Mnohé nabrali až mýtický rozmer a doteraz nevieme, či sa vôbec stali. Jeden z nich môže súvisieť s potopou, ktorá je v známom epose o Gilgamešovi. Prvý civilizačný vrchol v Mezopotámii nastal v tzv. uruckom období, ktorého nositeľmi už mohli byť Sumeri. Vtedy vznikali prvé formy mestského štátu. Zrazu nastal pád uruckého obdobia. Doteraz presne nevieme prečo. Tento rozvrát sa dotkol množstva miest v Mezopotámii. Situácia sa skonsolidovala až počas posturuckej fázy nazvanej Džemdet-Nasr. Potom sú markantné dva úpadky sumerskej civilizácie. Ten prvý znamenal radikálny rozvrát mestských štátov Ur, Uruk, Eridu, Lagaš, Umma, Kiš. Nebol to však kultúrny pád, ale politicko-mocenský. Sumeri nevládali odolávať mocnému protivníkovi semitského pôvodu – Akkadom. Sargon I. (2340/2334 – 2284/2279 pred n. l.) definitívne rozvrátil ich politickú moc a založil ríšu. Akkadskú moc po sto rokoch zlikvidovala nadvláda ďalších prišielcov – Gutejcov. Pomohli im v tom aj klimatické zmeny, keď Mezopotámiiu postihli rozsiahle suchá. Sumeri sa dokázali zo situácie spamätať a zachovať si svoju etnickú i kultúrnu kontinuitu. Bolo tomu tak vďaka

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

vládcov z mesta Ur. V poslednej tretine 3. tisícročia pred n. l. nastala záverečná fáza rozkvetu ich civilizácie – obdobie 3. dynastie z Uru. V závere 3. tisícročia pred n. l. prichádzajú na scénu dejín semitskí Amoriti. Tí sa v rozhodujúcej miere spolu so štátom Elam podieľali na páde Sumerov. Od tohto obdobia začali Sumeri miznúť z dejinnej scény. Úpadky zapríčinila rozdrobenosť mestských štátov, ktorá nedokázala účinne odolávať tlaku nepriateľa. Bojovali medzi sebou alebo proti centrálnej moci dominujúceho mestského štátu. V súvislosti s kolapsami Sumerov nastával jav, ktorý sa v Mezopotámii pravidelne opakoval. Daný štátny celok a niekedy aj špecifiká jeho kultúry rozvrátil príchod nového etnika, väčšinou kočovníkov semitského pôvodu, žijúcich koristníckym spôsobom. Aj keď Akkadská ríša nemala dlhé trvanie, zachovala nezmazateľnú stopu. Aj na jej základe sa sformovala Asýrska ríša na severe a Babylonská ríša na juhu Mezopotámie.

Babylonská ríša starobabylonského obdobia a Asýrska ríša v staroasýrskom období sa sformovali v prvej štvrtine 2. tisícročia pred n. l. Aj ich postihol kolaps. V prípade Asýrskej ríše nezvládol situáciu syn a nástupca najsilnejšieho panovníka v staroasýrskych dejinách Šamši Adada I. Tým synom bol Išme – Dagán. Nevedel koncentrovať politickú moc a krajina upadala ekonomicky a kultúrne. Babylonská ríša hneď neskolabovala, ale onedlho sa po veľkolepej vláde Chammurapiho dostala do pretrvávajúceho úpadku. Jeho nasledovníci vládli v relatívnom pokoji ešte 155 rokov. Definitívne ju rozvrátilo prenikanie Kassitov. Rozoznávame dva kolapsy mocných ríš. V jednom prípade dominoval vnútorný ekonomický a mocenský rozvrat ríše. V druhom prípade bol predovšetkým príčinou vpád cudzieho etnika. Práve Kassiti sa objavili v čase, ktorý sa nazýva temným vekom v dejinách Blízkeho východu (okolo roku 1590 pred n. l.). Ten súvisel s rozvrátením mnohých miest v Babylónii. Toto obdobie temna vyústilo do vzniku dvoch mocných ríš: churritskej ríše Mitanni a kassitskej Babylonskej ríše.

Na troskách Asýrskej ríše staroasýrskeho obdobia sa začali presadzovať Churriti. Tí definitívne pomohli jej zániku. Churritský národ bol štátotvorným etnikom ríše Mitanni. Ríša sa onedlho stala mocným štátom. Napriek tomu neodolala ani ona kolapsu. Rozvracali ju dynastické spory o vládcovský trón. To využívala Chetitská ríša v rámci svojej rozpínavosti a postupne získavala silnejšie pozície. Posledná veľká príčina rozvrátenia ríše Mitanni, bola vznikajúca Asýrska ríša stredoasýrskeho obdobia. Práve Slovenský archeologický a historický

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

inštitút – SAHI, o. z. je spoluorganizátorom rozsiahleho projektu na lokalite Tell Fecheriye, ktorý je okrem iného zameraný na objavenie metropoly ríše Mitanni – Vaššukanni.

Asýrska ríša stredoasýrskeho obdobia sa rozvíjala na troskách svojho niekdajšieho uchvatiteľa, ríše Mitanni. Svoj vrchol dosiahla počas obdobia vlády Tukultí Ninurtu I. Na území Babylónie sa postupne etablovala kassitská moc. Tá vyústila do ďalšej Babylonskej ríše, v tomto prípade stredobabylonskej. Kassiti sa postupne asimilovali. Aj Babylónia upadala, aby ríšu v novobabylonskom období obnovila chaldejská dynastia. Tento úpadok sa spájal s miestnou rozdrobenosťou a nevraživosťou, ktorá vyplývala z nepokojov na sklonku neskorej doby bronzovej. Tie vyvolal vpád morských národov v Stredomorí (v poslednej štvrtine 2. tisícročia pred n. l). Mezopotámii postihli sprievodné javy tejto invázie a obdobie veľkého sucha. Preto sa riečne ramená v južnej Mezopotámii premiestnili do západnej časti povodia Eufratu. Rovnako časté zavlažovanie pôdy, spôsobilo jej presolenie a znehodnotenie. K rozpadu štátnej moci prispeli aj útoky Elamu a Asýrie. Asýrčania napriek všetkým hrozbám prekonalí rozpínavosť aramejských kniežatstiev na počiatku doby železnej.

Už v 10. storočí pred n. l. sa začala formovať Asýrska ríša novoasýrskeho obdobia. Počas tohto obdobia dosiahla svoj vrchol. V istom okamihu ovládla podstatnú časť Mezopotámie, rozsiahle územie Blízkeho východu, Cyprus a na krátko aj Egypt. Práve táto rozpínavosť a vnútorná nestabilita sa stala pre ňu osudnou. Rozbroje súviseli s dynastickými spormi, represívnym riadením a útlakom obyvateľstva. Konflikty spôsobili deportácie obyvateľstva z jeho pôvodných sídiel do jadra ríše. Išlo o nepriateľské etniká, ktoré neboli spokojné s asýrskou nadvládou. Samotná rozpínavosť ríše mala neblahé mocenské a hospodárske následky. Výboje robili z dôvodov ideologických, hospodárskych, keď potrebovali obnovovať svoje zdroje. Onedlho nabrali také rozmery, že hospodársky efekt bol opačný. Ríša kolabovala. Udržovať dobyté územia a pacifikovať odbojné etniká bolo vyčerpávajúce. Asýrska ríša sa rozplynula pod mohutným tlakom chaldejskej Babylonskej ríše.

Babylončania v spolupráci s Médňanmi dobyli v roku 612 pred n. l. asýrsku metropolu Ninive. Babylonská ríša pokračovala v tendenciách asýrskej rozpínavosti. Ale aj ona sa vyčerpala a nebola schopná odolať Peržanom. Od tohto obdobia sa Mezopotámia dostávala do postupnej, ale nezvratiteľnej stagnácie. V ďalšom období to už neboli jej obyvatelia, ktorí by v podstatnej miere formovali jej dejiny. Územie ovládli Peržania. Mezopotámia začala trpieť

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

klimatickými zmenami. Badateľné to je s vysychaním rieky Chábur, alebo s rozširujúcou sa púšťou a polopúšťou. Pre Mezopotámiu boli vždy typické periódy, keď dlhé vegetatívne vhodné klimatické obdobie vystriedali po niekoľkých stovkách rokov ničujúce suchá. Tieto klimatické zmeny v prospech sucha sa čoraz viac presadzovali.

Milan Kováč: Päť pádov mayského mesta Uaxactún

Katedre porovnávacej religionistiky, FF UK v Bratislave

Kolaps je v prostredí mayskej kultúry pomerne frekventovaným výrazom a obvykle sa viaže k opusteniu klasických mayských miest v tzv. centrálnej oblasti v 8. a 9. stor. po Kr. Čoraz častejšie však bádatelia hovoria o viacerých kolapsoch – pádoch či katastrofách veľkých rozmerov, ktoré vyľudnili alebo zásadným spôsobom zmenili mayskú populáciu už niekoľko ráz predtým. Bez ohľadu na to, že aj pre Uaxactún bol kolaps v 9. stor. definitívnym, súčasné slovenské vykopávky v tomto meste identifikujú minimálne päť zásadných ruptúr v jeho dlhej histórii (7. stor. pred Kr – 9 stor. po Kr.). Ich archeologická identifikácia, prezentácia dôkazov a rekonštrukcia príčin a následkov môžu jednak dopomôcť k pochopeniu tohto fenoménu v jeho politických, sociálnych a enviromentálnych súvislostiach a jednak pomôcť pochopiť finálny zánik klasickej mayskej civilizácie, ktorý dodnes zostáva neobjasnený.

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Peter Pavúk: Nielen mačky majú 7 životov. Trója I až VII v kontexte egejskej a anatólskej doby bronzovej

Ústav pro klasickou archeologii, FF UK Praha

Príspevok všeobecne priblíži dve tisícročia nepretržitého kultúrneho vývoja náleziska Trója v SZ Turecku a následne sa zameria na rozpoznané zásadné zmeny vývoja, ich archeologické doklady a možné interpretácie. Na záver budú tieto zlomy vo vývoji zasadené do širšieho kontextu.

Prvý zásadný zlom medzi Trójou I a II sa zdá byť podmienený spoločenskými a technologickými zmenami. Veľké palácové megará Tróje II boli o 200 rokov neskôr zničené obrovským požiarom a celý priestor citadely, využívaný dovtedy na elitné a pravdepodobne aj kultové účely, bol premenený na insulárnu zástavbu „mestského“ charakteru. Ďalší veľký zlom nastáva na prechode Tróje III a IV, okolo roku 2200 pred n. l., čo odpovedá tzv. Bond Eventu 3 a výraznému suchu na Blízkom východe. Trója IV sa naozaj vymyká dovtedajšiemu vývoju, zjavnému hlavne vďaka výsledkom archeobotaniky. Trója V viac-menej pokračuje v tendenciách Tróje IV a plynule prechádza do Tróje VI.

Počas ranej Tróje VI dochádza nielen ku zmenám v keramike a zástavbe citadely, ale aj k zaujímavému rozmachu osídlenia tak v okolí Tróje ako aj v celom západnom Turecku. Ten pravdepodobne súvisí s obdobím istého klimatického optima, zjavného z výsledkov stabilných izotopov uhlíka. Podobne ako inde v egejskej a anatólske oblasti, sledujeme aj v Tróji zvýraznenie postavenia elít, viditeľné v rozmachu citadely, vzniku nového opevnenia a obohnania tzv. dolného mesta priekopou s palisádou merajúcou 1,5 km. Trója VI bola možno zničená zemetrasením a následná Troja VIIa požiarom. Zatiaľ čo na prvý pohľad by sa možno zdalo, že ide o vrchol Trójskeho vývoja, archeobotanika nám dáva úplne iný obraz. Začínajú sa obrábať aj menej výhodné políčka v blízkosti riek a široko rozprestretá škála pestovaných plodín naznačuje skôr tzv. risk-buffering strategy. V tomto období pokročilej neskorej doby bronzovej môžeme súbežne s tým sledovať úbytok počtu sídlisk a nárast niekoľkých vybraných, čiže asi istý proces nukleácie. Tá môže byť následkom vonkajšieho ohrozenia, ale aj zmien klimatu a sťaženej obživy. A naozaj, počas Tróje VIIa sa dostávame do ďalšieho Bond-Eventu (2), ktorý pokrýva aj nasledujúcu Tróju VIIb. Od konca 14 stor. sa

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Tróra asi stáva vazalským štátom chetitskej ríše a nemôžeme vylúčiť, že sa to tiež na niečom podpísalo.

Okolo roku 1200 pred n. l. dochádza k zániku viacerých civilizácií na Blízkom východe, čo je čoraz častejšie spájané aj s nástupom sucha a následne okolo 1100 pred n. l. máme z Grónskych ľadovcov doložený výrazný chladný výkyv, ktorý mohol dokonat' potrebné. Dochádza asi ku kolapsu kráľovskej a imperiálnej moci, veľa krát ale vidíme, že bežné obyvateľstvo fungovalo ďalej a prerušené/narušené ostávajú aktivity dovtedy regulované elitami, ako napr. centrálna administratíva (tá končí úplne), diaľkový obchod (po krátkej fáze je znovu obnovený aj keď inak organizovaný), alebo masová keramická produkcia (dielensky organizovaná keramika točená na kruh ustupuje a do popredia sa znovu dostáva čiastočne podomácky produkované v ruke robené zbožie). Zatiaľ menej preskúmaný aspekt je otázka šírenia infekčných chorôb typu mor zo Sýrie, ktoré do Chetitskej ríše dovliekli vracajúci sa vojaci začiatkom 13. stor. pred n. l.

Jozef Bátora/Peter Tóth: Koniec jednej éry. Pád elít v závere staršej doby bronzovej.

Katedra archeológie, FF UK v Bratislave v Bratislave

V poslednom období možno pozorovať nebývalý záujem o problematiku štruktúry osídlenia v staršej dobe bronzovej, v ktorej svoje pevné miesto majú opevnené sídliská ako centrá produkcie, distribúcie, výmeny, kultu a sídla spoločenskej elity. Tieto sa koncentrujú predovšetkým na strednom a dolnom Ponitří, Pohroní a Poiplí, kde už dlhodobo prebiehajú výskumy pre vedecké a dokumentačné účely. Z nich možno spomenúť predovšetkým sídliská v Rybníku, Santovke, vo Vrábľoch a najnovšie aj v Šahách. Ich skúmaním sa postupne skladá pomerne komplexný obraz vývoja spoločnosti, štruktúry osídlenia a kultúrnych kontaktov s bližšími i vzdialenejšími oblasťami. Umožňujú rekonštruovať aj vzájomný vzťah človeka a prírody od záveru doby kamennej po počiatok mohylových kultúr. A v neposlednom rade pregnantne dokladajú kolaps civilizácie staršej doby bronzovej.

Najstaršie opevnené sídliská sa v severokarpatskom priestore v staršej dobe bronzovej spájajú s hatvanskou a s klasickou fázou únětickej kultúry. Ich výskyt kulminuje koncom staršej a

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

počiatkom strednej doby bronzovej v kultúrnom komplexe Maďarovce-Věteřov-Böheimkirchen na západnom Slovensku a v kultúrnom komplexe Otomani-Füzesabony na východnom Slovensku. Dôležitú úlohu pri ich zakladaní zohrávali utilitárne (kontrola obchodných ciest, prírodné prostredie, napr. konfigurácia terénu, prístupnosť ložísk farebných kovov) i neutilitárne (napr. ideológia, symbolika, spoločenský význam) aspekty, čo ovplyvnilo aj ich sídliskovú štruktúru – existovali sídliská centrálného, strážneho/kontrolného a kultového charakteru.

Terénne výskumy ukázali, že takmer všetky opevnené sídliská otomansko-füzesabonyského kultúrneho komplexu zanikli požiarom. Naproti tomu väčšina sídlisk maďarovskej a severopanónskej kultúry boli postupne (až organizovane) opúšťané. Zvýšená mobilita, pozorovaná v závere staršej doby bronzovej, poukazuje na etnické pohyby menších skupín smerom z východu na západ a z juhu na sever. Archeologický materiál, ktorý tieto populácie po sebe na opevnených sídliskách zanechali, svedčí o komplikovanej kultúrno-historickej situácii v tomto období. K zániku a/alebo systematickému opúšťaniu opevnených sídlisk mohli prispieť aj klimatické zmeny, dokumentované makrofyzikálnym klimatickým modelom. Tieto tzv. vonkajšie príčiny mohli predstavovať spúšťací mechanizmus, ktorý už vo vnútorne oslabenej spoločnosti v závere staršej doby bronzovej destabilizoval jednotlivé komunity a spôsobil kolaps civilizácie staršej doby bronzovej, archeologicky sa prejavujúci predovšetkým zmenou sídelnej štruktúry. Ruka v ruku sa s tým zmenili aj duchovné predstavy spoločnosti (napr. pohrebný rítus). Opevnené sídliská prestali existovať. Elita, ktorá v nich sídlila, sa na istý čas vytratila.

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Pavol Jelínek: Eschatologické premeny v 3. a v 2. tisícročí pred n. l. v strednej Európe

Slovenský archeologický a historický inštitút

Pohrebný rítus kultúry so šnúrovou keramikou predstavuje fenomén záveru mladšej doby kamennej, resp. eneolitu. Nejde pritom o nejaké nóvum, skôr vyvrcholenie predchádzajúceho vývoja pohrebných praktík, prispôbených náboženským a ideologickým potrebám patriarchálnych komunít mladého eneolitu.

Na území Slovenska sa stretávame s týmto typom pohrebného rítu, okrem ojedinelých výnimiek jednotlivých hrobov kultúry so šnúrovou keramikou (napr. naposledy z Krakovian), až s prienikom skupín tzv. epišnúrového komplexu na prelome 3. a 2. tisícročia pred n. l. Nové kultúry sa tu rýchlo etablujú a „šnúrový“ kostrový, sexuálne diferencovaný spôsob pochovávaní sa tu udržiava až do polovice 2. tisícročia naprieč celým spektrom kultúr stredoeurópskej staršej doby bronzovej.

Kultúrna kontinuita s najväčšou pravdepodobnosťou nekorešponduje s kontinuitou etnickou. Azda najviac je tento jav pozorovateľný pri kultúre únětickej, ktorá nahrádza na juhozápadnom Slovensku nitriansku kultúru, zachováva však jej „epišnúrový“ pohrebný rítus a spočiatku zrejme aj sídliskové stratégie. Práve v tomto období dochádza k pomerne náhlejšiemu zmene v sídliskovej štruktúre – vzniku opevnených osád.

Protourbánný horizont opevnených osád predstavuje vo vtedajšej štruktúre spoločnosti pomerne náhlu zmenu, ktorá sa nutne musela odraziť aj v zmene náboženskej praxe. Pohrebný rítus naopak v tomto spoločensky dynamickom období predstavuje konzervatívny prvok aj keď už v maďarovskej kultúre sa objavujú žiarové hroby a hroby pod mohylami, typické pre nasledujúcu dobu bronzovú. Konzervatívnu rigidnosť v pochovávaní, zdá sa, potvrdzuje aj znovuobjavenie sa šnúrového ornamentu v hmotnej kultúre. Je pravdepodobné, že nositelia maďarovskej kultúry mali silnú snahu demonštrovať „novú realitu“ ako kontinuálnu a tradičnú ideológiu predkov, odrážajúcu sa práve v obradnej tradícii pohrebného rítu.

Spolu s opustením opevnených osád na prelome staršej a strednej doby bronzovej bola opustená aj vyše tisícročná tradícia „šnúrového“ pohrebného rítu. Prečo k tomuto zlomu

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

došlo, ostáva stále v archeologickom bádani nezodpovedanou otázkou. Kontinuita pochovávaní na pohrebisku v Svätom Petri a absencia násilného konca opevnených osád maďarovskej kultúry svedčia o tom, že oproti starším teóriám nešlo o etnickú výmenu obyvateľstva. Odpoveď bude treba hľadať v spoločenských zmenách – sociálnych vzťahov, náboženskej praxe aj ideológie, ktoré sa pretavili do novej podoby kultúrneho prejavu civilizácie doby bronzovej.

Martin Neumann: „One hill to rule them all.“ Pohľad na koniec staršej doby bronzovej v strednom Podunajsku.

Katedra archeológie, FF UK v Bratislave v Bratislave

Téma kolapsov stojí v popredí vedeckého záujmu už niekoľko storočí. Riešenie problematiky prechodu zo staršej do strednej doby bronzovej nemá síce také hlboké korene, no napriek tomu zaznamenalo určitý vývoj. Najstaršie predstavy kolapsu spoločnosti staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline sa spájali s príchodom cudzieho etnika s charakteristickým prejavom vo forme mohýl. Táto interpretácia pretrvávala a v niektorých prípadoch ešte neustále pretrváva v predstavách niektorých bádateľov. Popri tejto teórii bolo možné sledovať presadzovanie „progresívnejších“ pohľadov na tému kolapsov všeobecne. Predovšetkým mladší bádatelia zameriavali svoju pozornosť na klimatické oscilácie, ekonomické zmeny či nové subsistenčné stratégie, ktoré mali stáť pri zrode nových kultúrnych a spoločenských podmienok v strednej dobe bronzovej.

Cieľom tejto štúdie je v prvom rade poskytnúť zhrňujúci pohľad na doterajšie prevládajúce teórie o príčinách kolapsov v staršej dobe bronzovej v Karpatskej kotline. Základnú vodiacu líniu tvoria tézy J. A. Tainter, ktorý definoval základné príčiny kolapsov zložitých spoločností. Naším cieľom však nie je len kompilačný prehľad už známych názorov na spomenuté udalosti, no predovšetkým poskytnúť nový pohľad na skúmanú problematiku.

Ako základný hybný element celospoločenských zmien na prelome staršej a strednej doby bronzovej predpokladáme zmenu spoločenskej identity a vnímania minulosti ako takej. Tento nový postoj k vlastnej identite je pravdepodobne možné spojiť najmä s postupným opúšťaním

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

tellových sídlisk – symbolu continuity a spojením s minulosťou, respektíve s predkami. Súčasne je možné zaznamenať nárast počtu otvorených sídlisk, ktoré však nemali potenciál niesť funkciu často monumentálnych tellov. Ich miesto nahrádzal nový krajinný fenomén, formálne podobný bývalým tellovým sídliskám – mohyly. Aj tieto boli spojené s úctou k predkom, s vnímaním svojej vlastnej minulosti. Vytvárali novú identitu spoločnosti, ktorá už nebola vyjadrená mohutnými sídliskami spojenými s niekoľko desať- či storočnou sídelnou tradíciou, ale pohrebnými pamiatkami. Predpokladáme, že v spomenutom období došlo k novému priestorovému usporiadaniu sakrálnej a svetskej sféry, ktoré tak získali samostatné miesto v krajine. Kolaps, ktorý sa predpokladá na prelome staršej a strednej doby bronzovej v Karpatskej kotline, tak nemožno vnímať ako absolútny úpadok spoločnosti reprezentovaný opustením či násilným zánikom tellových sídlisk. Išlo skôr o postupnú transformáciu identity, a to v smere vertikálnom (minulosť – prítomnosť – budúcnosť) ako aj horizontálnom (my – oni). Tá našla svoj výraz nielen v novom priestorovom usporiadaní sídliskovej štruktúry v strednom Podunajsku, ale aj v postupnej zmene sociálnych vzťahov v rámci spoločnosti prelomu staršej a strednej doby bronzovej.

Martin Bača: Machiavelliho princovia? Vzostupy a pády vojenských (ne)elít na strednom Podunajsku v 14. a 13. stor. pred Kr.

Katedra archeológie, FF UK v Bratislave v Bratislave

Príspevok sa zaoberá vybranými prejavmi reprezentantov bojovníckej identity v priestore stredného toku Dunaja v priebehu strednej a na počiatku mladšej doby bronzovej. Zameriava sa najmä na tradične diskutované témy ako deponovanie zbraní a výzbroje do vodných tokov, či ostentatívny pohrebný rítus. Za použitia stredne pokročilej logickej inferencie a kritických teórií s explanačnou funkciou sa pokúsim o interpretáciu socio-politického pozadia týchto prejavov, so špeciálnym dôrazom na nárast, kulmináciu a náhly regres ich početnosti. Práve fáza regresu by mohla byť zaujímavá, nakoľko je rámcovo možné ju synchronizovať s „kolapsom“ doby bronzovej vo východnom Stredomorí.

Príspevok si na druhej strane nevyhnutne musí klásť otázku, nakoľko je v súčasnej vede korektné operovať s tzv. „metanaráciou“, čím sa snaží posunúť tému o „veľkom kolapse“ či

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

„mocných bojovníkoch“ do širšieho kontextu vzťahov ktoré sú relevantné ako pre minulosť tak aj pre prítomnosť. Ich poodhalenie tak rozdiel medzi nimi čiastočne stiera.

Milan Horňák: Kolaps osídlenia alebo skrytá kontinuita? (Príspevok ku sídliskovým zmenám v neskorej dobe bronzovej a staršej dobe železnej na území dnešného Slovenska)

VIA MAGNA s.r.o.

Poznanie sídliskových procesov z vnútra kultúrnej krajiny pravekých spoločenstiev si vyžaduje relatívne presnú analýzu a syntetické zosúladenie materiálnej kultúry, sídliskových stratégií, paleoekologických činiteľov, a v neposlednom rade tiež kultúrnych konceptov (napr. symbolizácia, religiózných resp. kozmologických predstavy, spoločenská hierarchizácia). Získané poznatky nám umožňujú interpretáciu sídliskových vzorcov regionálneho a nadregionálneho významu, respektíve pochopenie vzájomných súvislostí jednotlivých archeologických entít a ich vzťahu k prírodnému a spoločenskému prostrediu. Na základe nich môžeme vytvárať hypotézy o hospodárskom vývoji jednotlivých spoločenstiev, ich cestu k vrcholu alebo ku kolapsu, ktorý je tradične spájaný s environmentálnym determinizmom, migračnými teóriami a kataklizmickými vojenskými pochodmi.

Obdobie popolnicových kultúr, na ktoré sa v našom príspevku zameriavame, ponúka viacero modelových situácií, ktoré nám dovoľujú poukázať na dejinný rytmus vrcholov a pádov pravekých spoločenstiev v neskorej dobe bronzovej až včasnej dobe železnej. Na základe priestorových analýz osídlenia stredodunajských a lužických popolnicových polí poukážeme na fenomén zániku čakanskej a velatickej kultúry, z ktorého priestorovo vyťažila maximum lužická kultúra v podobe expanzie do ich kultúrnej ekumény. Následne sa zameriame na hlavné trendy sídliskových stratégie lužickej kultúry z dôrazom na jej kulminačnú a zánikovou fázu. Cieľom nášho príspevku je poukázať na rôzne možnosti interpretácie zániku kultúr popolnicových polí viditeľného v archeologickom materiálnom zápise na jednej strane, a pohľadu *longue durée* kultúrnej krajiny na druhej strane.

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Radoslav Čambal: Záver laténskeho osídlenia JZ Slovenska. Kolaps alebo pozvoľný zánik?

SNM – Archeologické múzeum Bratislava

Osídlenie JZ Slovenska v závere strednej a predovšetkým počas neskorej doby laténskej má dva zlomové oporné body.

Prvým je existencia a zánik výšinných opevnených polôh v Malých Karpatoch, akými boli lokality na vrchu Pohanská pri Plaveckom Podhradí a na Smolenickom-Moplíri. Nasvedčujú tomu jednak hromadné nálezy predmetov ako aj numizmatický materiál. Jadro ich osídlenia spadá do stupňov LTC2 a podľa súčasného stavu výskumu a nálezov je možné spoľahlivo datovať ich zánik do staršej fázy LTD1. Podľa strohých historických správ sa niekedy zánik týchto polôh spája s ťažením germánskych Teutónov a Kimbrov.

Druhým absolútnym vrcholom keltského osídlenia JZ Slovenska bol vznik a prudký rozvoj osídlenia v priestore bratislavskej brány s centrom na území Bratislavy. Ide o osídlenie, spájané s keltským kmeňom Bójov. Podľa najnovších objavov sa starší predpoklad o iste podpore a kontaktom s Rímskou ríšou potvrdzuje jednak nálezmi architektúr rímskeho typu v neskorolátenskom prostredí. Okrem toho ide aj o masívny výskyt neskorolátenských spôn a importov z obdobia okolo polovice 1. stor. pred Kr. Bratislavské oppidum zažilo svoj rozkvet predovšetkým v stupňoch LTD2a a LTD2b (LTD2a: 70/69-64/63 – 45/44 pred Kr.; LTD2b: 45/44 – 20/0 pred Kr.). Otázka kolapsu oppida je často spájaná s vojenským konfliktom Bójov a ich spojencov proti Dákom na čele s Burebistom. Domnievame sa, že v prípade zásahu Dákov do priestoru stredného Dunaja nešlo o zámer osídliť toto teritórium, ale že v prípade tohto konfliktu išlo iba o krátku vojensko-politickú epizódu, ktorá neukončila existenciu bratislavského oppida, len do istej miery pozmenila obraz osídlenia. Teoreticky môže pohyb Dákov súvisieť s politickými bojmi a občianskou vojnou v Ríme. Samotný zánik alebo aj exodus keltského obyvateľstva v tomto priestore sa pravdepodobne odohral na pozadí širších geopolitických aktivít Ríma za čias Augusta v stredodunajskom priestore, resp. blížiacich sa etnických zmien pod vplyvom germánskych etník.

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Branislav Kovár: Koniec keltského osídlenia na južnom Slovensku a v severnom Maďarsku

Archeologický ústav SAV v Nitre

Na konci doby laténskej mizne osídlenie južného Slovenska a severného Maďarska. Musíme mať na zreteli, že môže ísť o stav bádania, ale z oblasti poznáme viac ako tri stovky lokalít z doby laténskej, preto sa môžeme zamyslieť nad otázkou, čo sa stalo počas laténskeho stupňa LTD? Prečo nám miznú lokality? Ide o koniec osídlenia?

V archeologických a historických prácach sa často objavujú konkrétne dôvody zániku osídlení (hladomor, epidémia, vojna atď.). Na podobné úvahy však nemáme pre skúmané územie dostatok informácií. Nedokážeme ich ani potvrdiť ani vyvrátiť. Každopádne si ani nemyslíme, že existuje jeden konkrétny dôvod, ktorý by sme mohli identifikovať ako kľúčový.

Autor príspevku načrtne možnosti, prečo zanikla laténska spoločnosť na strednom Dunaji. Zameria sa hlavne na tri okruhy problémov: rozpad komplexnosti keltskej spoločnosti na konci doby laténskej, historické udalosti a klimatické zmeny.

Vladimír Turčan: Zánikový horizont stavebného komplexu z doby rímskej v Stupave (najstarší doklad zemetrasenia na Slovensku?)

SNM – Archeologické múzeum Bratislava

Antický stavebný komplex v Stupave (okr. Malacky) bol v čase svojho vrcholného rozkvetu tvorený hlavnou, pôdorysne veľmi zložitou budovou, kúpeľmi a okolitými, prevažne hospodárskymi a technickými stavbami. Komplex bo ohradený obvodovým múrom. Výskum, realizovaný v rokoch 1987 – 2004 priniesol nové poznatky nielen k stavebnému vývoju lokality a jeho charakteru, ale aj k zánikovému horizontu, ktorý sa podarilo zachytiť a zdokumentovať na troch miestach.

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

1/ V západnom dvore bol pri severnej stene objavený blok muriva s dvoma okennými otvormi, ktorý sa kompaktno sklopil na zem. Murivo bolo odtrhnuté na úrovni terénu zo severnej steny dvora.

2/ V juhozápadnom nároží toho istého dvora bola zistená vrstva stavebnej keramiky, zosunutej zo strechy, ktorá obsahovala popri inom zlomky imbrexov s kolkami LEGXGAN (t. j. X. légia), vyrazenými tým istým razidlom. Podľa nálezovej situácie už suť nebola odstránená.

3/ Medzi východnou časťou hlavnej budovy a severným priebehom obvodového múru bol zistený sklopený, pomerne kompaktný blok riadkového muriva. Nie je jasné, či sa múr sklopený z hlavnej budovy alebo z obvodového múru. Medzi riadkami sa nachádzali tenké vrstvičky piesku, pričom absentovali akékoľvek doklady malty a omietnutia. Možno bola použitá menej kvalitná malta, z ktorej po vyplavovaní ostal len piesok. Vzhľadom na nízku kvalitu muriva a absenciu okien možno teda uvažovať o obvodovom múre.

Pod týmito deštrukciami sa nachádzala len čistá zem bez stôp postupnej deštrukcie alebo zanášania plochy. Nezistili sa ani stopy odstraňovania týchto deštrukcií. Areál bol teda až do týchto udalostí udržiavaný a teda osídlený.

Analogické nálezové situácie v neďalekom Carnunte sú interpretované ako následok zemetrasenia, ktoré celý región postihlo koncom 3. storočia a je doložený aj v písomných prameňoch. Možno predpokladať, že toto zemetrasenie bolo príčinou opustenia usadlosti v Stupave, resp. opustená by musela byť tesne pred touto prírodnou pohromou.

Igor Bazovský: Zánikový horizont antickej Gerulaty

SNM – Archeologické múzeum Bratislava

Koniec doby rímskej v stredodunajskej oblasti tradične datujeme smrťou cisára Valentiniána v roku 375. Tento dátum znamená síce koniec rímskych pokusov o posilnenie rímskej hranice na strednom Dunaji, nie však jej úplný zánik. Viaceré prestavby panónskych miest a opevnení ešte na začiatku 5. storočia svedčia o ich prežívaní rímskeho obyvateľstva napriek

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

postupnému úpadku. Dokumentuje ho koniec obehu mincí v povalentinianskom období, ako aj zhoršenie stavebnej techniky. Zredukované rímske posádky, často zložené z germánskych foederátov, sa sťahujú do zmenšených neskorootantských opevnení. Túto situáciu máme doloženú aj v Gerulate. V rohu bývalého tábora vybudovali zo sekundárne použitých rímskych stavebných kameňov, náhrobkov a oltárov menšiu pevnosť. Nálezy z tejto pevnosti svedčia o prítomnosti germánskych foederátov. Súčasne sa do priestoru bývalého tábora stiahli zvyšky civilného obyvateľstva. Ojedinelé hroby v areáli tábora poukazujú na situáciu permanentného ohrozenia. Definitívny zánik rímskeho osídlenia znamenal až príchod Hunov do Karpatskej kotliny.

Petr Dresler/Marian Mazuch: Pohansko a Mikulčice. Zánik center na dva spôsoby

Ústav archeologie a muzeologie, Masarykova univerzita, Brno/ Archeologický ústav AV ČR, Brno

Velkomoravské lokality Pohansko u Břeclavi a Valy u Mikulčic, dohromady zkoumány déle jak jedno století, zanikly pravděpodobně zcela odlišným způsobem. Z dlouholetých výzkumů pochází tisíce artefaktů, které jsou předmětem řady studií. Ty byly a jsou zaměřeny na počátky, vývoj a život těchto rozsáhlých center, umístěných uprostřed údolních niv Moravy a Dyje. Jejich vlastní zánik však speciálně sledován nebyl. Tradičně byl s odkazem na historické prameny pouze obecně spojován s koncem velkomoravského politického útvaru v souvislosti s oslabením, způsobeným vnitropolitickým bojem a dokončený vpádem uherských kočovníků. Poté měla být oblast jihovýchodní Moravy opuštěna a její opětovný rozvoj se měl nastartovat až s příchodem přemyslovské moci. V některých případech byla dokonce předpokládána jakási kontinuita do mladohradištního období (např. nálezy koster bez milodarů ve svrchním horizontu mikulčického hradiště).

V posledních letech ve spojitosti s široce diskutovaným tématem kolapsů společností se stále častěji při detailním studiu archeologických nálezových situací setkáváme s jevy, jež spojujeme se zánikem těchto dvou center. Představy o tomto procesu byly nedávno prezentovány v literatuře ve speciálních studiích nebo jen jako okrajové zamyšlení při řešení zcela jiného tématu, např. výzkumu destrukce opevnění. V obou případech je poprvé brán

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

větší zřetel na nálezy a terénní situace, které lze interpretovat jako přímý doklad zániku – specifická militaria, stopy násilí, destrukce sídlištních struktur atd. Tyto informace jsou někdy zcela v rozporu s dříve proklamovanými názory.

Je zřejmé, že obě dvě pro toto období zásadní lokality zanikly zcela odlišným způsobem, což se projevuje nejenom hmotnými doklady, ale i tím, co zachováno naopak není a co i přes intenzivní a detailní výzkum jednoznačně postrádáme. Sledováním prezence a absence artefaktů, nálezových situací na každé jedné lokalitě je teoreticky možné rekonstruovat jejich zánik a také aktivity jejich obyvatel krátce po katastrofických událostech.

Milan Hanuliak: Zavřenie poslednej etapy včasnostredovekého kostrového rítu na Slovensku

Archeologický ústav SAV v Nitre

Pochovávanie jedincov na predkresťanských pohrebiskách zo Slovenska v prevažujúcej väčšine prípadov končí počas záverečných decénií 11. stor. Príčiny tejto zmeny sa zdajú byť vo všeobecnosti známe. Isté je, že k rozhodujúcim dôvodom nepatria pohrebne zvyky. Ich zložky z najmladšej etapy sú blízke prejavom z kostolných cintorínov. Systémovú zmenu predstavuje podoba záhrobného prostredia a spôsob ochrany pokojného odpočinku zomrelých. Viaceré z nových prvkov sa transformovali do kresťanských sakrálnych stavieb a vysvätenej plochy cintorínov zakladaných v ich okolí. Ide o také momenty, ktoré sa nedali od základu zmeniť v areáloch predkresťanských pohrebísk. Aj z tohto pohľadu nie je reálne uvažovať o neskoršej výstavbe kostolov v tomto prostredí, ani o následnom kontinuálnom napredovaní vývoja starších pohrebísk v spoločenskom systéme založenom na kresťanských princípoch. K osvetleniu podstaty týchto zásad je potrebné priblížiť ďalšie skutočnosti zaznamenávané v spôsobe pochovávaní na oboch rozdielnych typoch sepulkrálnych lokalít.

„Kolaps očami slovenských archeológov“

Nitra 2015

Marián Samuel: Zaniknutá protiturecká pevnosť vo Vrábľoch (prehľad doterajších poznatkov a nový pokus o jej lokalizáciu).

Archeologický ústav SAV v Nitre

Jednou z protitureckých pevností, postavených na našom území v priebehu 17. storočia bola aj menšia drevozemná fortifikácia vo Vrábľoch. Vznikla po ničivom vpáde osmanských vojsk v rokoch 1624 – 1625 a až do ukončenia tureckej hrozby (okolo 1685) ju turecké vojská niekoľkokrát poškodili, resp. vypálili (1657). Keďže návrhy na jej opravu sa nezrealizovali, po necelých 70 rokoch existencie zanikla. Je kuriózne, že hoci vzhľad pevnosti je zachytený na niekoľkých súdobých vedutách a plánoch, jej presná lokalizácia bola doposiaľ neistá. Až donedávna ľudová tradícia, neskôr aj literatúra vlastivedného zamerania spájala zaniknutú pevnosť s miernou vyvýšeninou na ľavom brehu Žitavy nazývanou *Fidvár* (maď. *Földvár*, čiže Zemný hrad), nachádzajúcou sa asi 2 km južne od historického jadra mestečka. Archeologické výskumy na Fidvári zachytili takmer kontinuálne osídlenie lokality od praveku až do včasného stredoveku. Vylúčili však možnosť, že sa tu nachádzala aj novoveká pevnosť. Predkladaný príspevok zhŕňa viaceré argumenty (hlavne analýzu ikonografických a písomných prameňov), z ktorých vyplýva, že vrábeľská pevnosť stála na južnom okraji vtedajšieho intravilánu, okolo (dnes už zaniknutého) farského kostola sv. Vojtecha.

Jazyková redakcia: autori